

*Александра Колаковић**

Институт за политичке студије, Београд

СОЛУНСКИ ФРОНТ И СРБИ: ИЗМЕЂУ ЗАБОРАВА И МЕСТА НАЦИОНАЛНОГ СЕЋАЊА**

Сажетак

Снажне менталне представе које су догађаји Великог рата (1914–1918) оставили на свест савременика трајно су уткане у темеље националног идентитета. Поред слома Србије 1915. године и повлачења преко Албаније до Крфа, пробој Солунског фронта и ослобађање имају посебно место у историји Срба. Ипак, процес преношења сећања и утисака о догађајима са Солунског фронта, током година и нових изазова, ратова, друштвено-политичких, економских културних трансформација било је изложено и периодима заборављања и/или смештања у други план и у оквиру хибридних идентитета (југословенство). Рад има циљ да кроз анализу наратива и културних политика истражи (дис)континуитет колективног сећања Срба на догађаје Великог рата. У време обележавања 100. годишњице од најславнијег и најтрагичнијег периода у српској историји, пажња је посвећена месту Солунског фронта и ослобођења Србије у националном сећању Срба у историјском и актуелном контексту. Циљ је да се осветли у каквом је облику сећање преношено у протеклих сто година и ко су били преносиоци. Такође, посебан циљ јесте анализа начина на који су различити системи и државна уређења у

* Имејл-адреса: aleksandra.kolakovic@ips.ac.rs.

** Рад је настао у оквиру научно-истраживачке делатности Института за политичке студије, коју финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

којима је живео српски народ утицали на формирање сећања, као и на разлику у неговању сећања у матици и дијаспори. Анализа наратива и културних политика указује на континуитет дисконтинуитета колективног сећања Срба на догађаје Великог рата, а посебно догађаја повезаних са Солунским фронтом. На неговање културе сећања утицале су културне политике у време југословенства, које су имале за примарни циљ стварање југословенског идентитета. Посебно су након Другог светског рата *места сећања (lieux de memoire)*, како их је у оном смислу дефинисао Пјер Нора, одлазила у заборав или су повезивана у заједничке оквире сећања на два светска рата. Срби изван матице (дијаспора), у настојањима да очувају идентитет посебно су неговали сећање на Солунски фронт, као и остале догађаје Великог рата. Обележавање стогодишњице Великог рата постала је прилика и да Солунски фронт оживи у националном сећању Срба. Стога, рад настоји да пружи и препоруке за креирање културних политика, односно, политика сећања у Србији.

Кључне речи: Велики рат (1914–1918), Солунски фронт, Србија, Срби, идентитет, култура сећања, културна политика

УВОД

Избијање рата 1914. године, повлачење српске војске преко Албаније 1915. године, боравак на Крфу и Солунски фронт у свести данашњих генерација Срба најчешће се доводе у везу са снажним емотивним представама у колективном памћењу. Већ у току Великог рата, новине су објављивале погледе појединаца на рат чији су били учесници и сведоци. Неки од поменутих текстова објављивани су и на француском језику у Паризу где је било седиште српске академско-пропагандне акције. Тамо је публикован и часопис *La Patrie Serbe* од 1916. до 1918. године (*La Patrie Serbe* 1917, 1918). Писало се о српским победама и страдањима, формирању Солунског фронта, о уједињењу Јужних Словена и Французима који су помагали Србе. Култ сећања на Солунски фронт несвесно се градио упоредо са догађајима на фронту и трајно мештао у

оквире националног идентитета. Ипак, поставља се питање, ако имамо у виду различите утицаје који конструишу колективно сећање (Asman 2011, 21), како се и у којој мери мењало место Солунског фронта у националном сећању Срба у смислу како је национална места сећања дефинисао (Nora 1996)? Такође, веома је важно идентификовати актере који су, поред државе, политичких партија, политичара и прокламованих културних политика, утицали на обликовање културе сећања. Историчари и њихове публикације обликују начине на које је Велики рат упамћен у Србији, једним делом, али су у ери масовних комуникација и нових технологија радио, телевизија, а данас интернет, друштвене мреже, електронски медији и филмови бржи преносиоци информација о прошлости, која формира идентитет.

У предвечерје обележавања 100. годишњице Великог рата у Србији је спроведено истраживање које је показало да 56% испитаника није знало тачну годину почетка рата (Kolaković i Trailović 2016, 265). Незнање и заборав су карактеристике са којима је српско друштво ступило у обележавање стогодишњице. Ипак, криза културе сећања присутна је у српском друштву дужи низ година. На њу је указивао већи број интелектуалаца. Андреј Митровић је истицао „недовољно висок просек историјске свести” у српском друштву, што су неки савремени аутори, као на пример Бојан Јовановић, допунили тумачењима да је у српском друштву уместо културе памћења владала „природа заборав” (Mitrović 2008, 56–57; Jovanović 2014, 87). Такође, постоје квантитативне и квалитативне анализе утицаја медијских текстова у Србији на обликовање културе сећања и формирања идентитета, које показују недостатак односа према прошлости (Ђukić 2017, 212–224). Стога је веома битно истраживање континуитета, односно дисконтинуитета колективног сећања Срба на догађаје Великог рата и посебно места националног сећања на догађаје Солунског фронта у српском друштву током протеклих сто година.

О ВЕЛИКИМ ДАНИМА РАТА У МЕЂУРАТНОМ ПЕРИОДУ

Престанак рата, слобода и жеља да се нова држава организује потискивали су сећања на најтеже дане у српској историји. Тада је настала и потреба учесника догађаја да се сећања забележе. Успомене на Солунски фронт већ тада су дефинисане као сећања на дане „нашег народног искушења и тешке депресије” (Marković 1920, 3). Србија је у рату изгубила око четвртине становништва (1.247.435 становника). Сваки становник је доживео лични губитак, а они који су у пробали Солунски фронт и у незадрживом јуришу донели ослобођење стекли су ореол хероја. Сведоци историјских догађаја, међу којима је био и пуковник П. Ј. Марковић, чије ћемо делове успомена користити у овом раду, писали су с циљем да оно што су доживели остане трајно у националном сећању. Потреба да оно што се догодило остане и записано, а не само да се усменим путем пренесе на наредне генерације, трајно је одредило процес чувања слике прошлости, односно, културе сећања. Било је битно описати војне операције и њихов ток, као и живот војника на ратишту у свим нијансама емоција које су биле присутне. Размена личних доживљаја са читаоцем омогућила је да се створи слика српског војника, његовог морала, свакодневног живота, као и слика непријатеља.

Исписане на Солунском фронту, када је српског ратника „који се налазио на прагу отаџбине” требало подржати и „улити му нове наде”, две године касније Марковићево дело настоји да: „велике дане отргне од заборава” и „подучи млађи нараштај” (Marković 1920, 3). Важно је истаћи да смо поменуто сећање пуковника српске војске одабрали јер је једно од првих које не доноси само опис ратних операција већ пружа увид у емоције војника на фронту и тиме омогућава настанак снажних и дуготрајних менталних представа. Марковић пише о „кризи духова”, а при опису „релативног затишја” 1917. године тема је рововски рат. Сликвито дочарава живот на линији фронта: „Обе зараћене стране тукле су се из хиљаде ратних оруђа и машина, и главни им је био циљ: одржавање свога фронта, и исправка истога на местима која нису била подесна за борбу. Ово релативно затишје имало је своји штетних последица на

дух и морал трупа. Душа је почела да болује. Више него икад Он [српски војник, примедба А.К.] је мислио на своје огњиште, на своје њиве и лугове”.

Поред описа осећања српског војника у рату, сећање упоредо кроз описе гради и „слику другог” – представу непријатеља. Марковић пише како је непријатељ развио: „пропаганду свим средствима. Дејствовао је на душу и осећаје. Бацао је слике војничких породица, вереница, снаша, које је он силом натеривао да се сликају. Из тих разлога, морале су се предузети мере да се душа војника лечи, да се одстрани од мисли за кућу и отаџбину. Подигнута су позоришта код трупа: један мали биоскоп, ишао је по дивизијама. Трупама се све и у најбољем квалитету довлачило. Давана су повремена одсуства за одмор у реконвалесцентном одељењу у Водени, далеко од фронта и рике топова. Ипак крај свега тог 1917. представља кризу духова на Македонском фронту, који су сви осећали који су били у рововима изложени стално непријатељским зрнима” (Marković 1920, 117). При опису промене на Солунском фронту 1918. године Марковић пише: „Сви они са македонског фронта јули и август 1918. неће заборавити. - Ми Срби нарочито. Срце нам је било препуно радости, гледајући како се гигантска спрема за престојећу офанзиву изводи од Дојрана до Валоне. Грозничаво се ради и на фронту и у позадини, све до Солуна [...] У солунском пристаништу мрки, сури и камуфлирани савезнички бродови, све нови и нови стално се искрцавају. Трупе, магазе, топови и остали ратни материјал. На битолској и ђевђелијској прузи преоптерећени возови муницијом [...] Свак предосећа неки велики догађај. Код војника морал изврстан. Одморни и орни за бој. Досадило им две године седења у рововима. Напред у отаџбину! Дошао је жељени час” (Marković 1920, 95–96). На основу наведених извода може се закључити да су оваква дела кроз приказе патњи, страдања и одушевљења слободом „преносила дух Великог рата” у средиште српског националног идентитета.

Неговање културе сећања на Солунски фронт, међутим, у новој држави – Краљевини СХС (Југославији) био је комплексан задатак, како због мултинационалног карактера државе, такође и због чињенице да уз сећање које прокламује држава, постоји колективно (јавно) сећање и лично (приватно,

индивидуално) сећање. Ако посматрамо улогу државе у подржавању писаних сведочанстава у изградњи културе сећања на догађаје Солунског фронта, значајан број дела публиковала је Штампарска радионица министарства Војног и Морнарице. Ипак, било је и доста оних који су јавности пружили на увид своја лична сећања кроз дневну или периодичну штампу – на пример часописе: *Ратни инвалид* (1919–1941), *Војни весник* (1920–1940), *Ратнички гласник* (1922–1941), *Народна одбрана* (1926–1941), *Добровољачки гласник* (1928–1941) и *Албанска споменица* (1938–1941) (Stojić 2018, 347–372). Сећања су обухватала препричавање ратних операција, догађаја у рововима и на ратишту, у штабу или за време и након битке. Она су омогућила стварање представа о жртви, хероју, страдању, јунаштву, мудрости појединаца, војсковођа, владара и народа. Сећања пуковника српске војске, као што сведоче напред наведени изводи, одступају од овог обрасца не доносе опис ратних операција већ кроз емоције војника на фронту, омогућавају уживљавање, а тиме је и њихов утицај на стварање представа о Солунском фронту код читаоца дубљи, снажнији и дуготрајнији.

Сећање на ратно савезништво коришћено је и у дневно политичке сврхе и решавање проблема у мултинационалној држави. Одмах по оснивању нове државе започело је и такмичење у ратним заслугама, помињање учешћа у рату и погибија чланова породице, као и оптужбе за неодговарајуће понашање током рата (Šarenac 2014, 237–239). Аргументи да је некоме погинуо син у рату, да јесте или није учествовао у борбама коришћени су у политичкој арени, као и у свакодневном животу. На пример, приликом публиковања дела успомена генерала де Мондезира 1936. године преводилац и приређивач је истакао да дело има за циљ да „послужи за пример будућим југословенским нараштајима да процене колико жртава принесе Српски народ на олтар народног ослобођења и уједињења и колико његов удео беше у изградњи наше велике и снажне југословенске државе” (De Mondezir 1936, V). Какав је однос нове државе био према онима који су ратовали, говори и однос према јунацима батака Великог рата, а посебно са Солунског фронта. Спомен обележја (споменици и спомен плоче) страдалима подизана су најчешће

у централним деловима насеља као самостални објекти са или без списка имена погинулих. На споменицима су доминирале фигуре војника на постаменту или групе војника у покрету, а спомен плоче су најчешће биле на месним црквама. Влада Краљевине Југославије је прописала обавезу концентрације посмртних остатака својих војника у посебне костурнице (на Церу, Мачковом камену, Гучеву, Кајмакчалану, Виду, Прилепу, Скопљу, Солуну – Зејтинлик, Бизерти – Тунис, Јиндриховицама – Чехословачка итд.) (Манојловић Pintar 2014; Лајбеншпергер и Мамула 2014, 207–221). Ипак, овај законски оквир није спроведен јер су недостајале и финансије. Новац за подизање костурница и споменика прикупљен је добровољним прилозима, иницираним од појединаца или група, некада и од државе, мада су влада и двор, такође, давали одређена средства. Подизање меморијала и споменика наилазило је на препреке, које нису биле увек материјалне природе. Преживели, иако одликовани, као што сведочи пример Милунке Савић или војводе Степе Степановића (Skoko и Орачић 1986; Пешић, Golubović и Pavlović 2015), животни пут пролазили су и завршавали у тешким материјалним условима заборављени и сами.

Сећање на Солунски фронт улазило је у кризе или је (зло) употребљавано, дакле, већ непосредно након рата и у периоду када су сведоци догађаја били још живи. Ипак, посебно су обележавани 15. септембар – дан пробоја Солунског фронта, као и 11. новембар, који је постао дан Београдске општине. Нит преношења сећања на Солунски фронт са учесника догађаја на потомке није се прекидала. Постала је трајан део личног и националног идентитета. Удружења резервних официра и ратника су својим активностима значајно доприносила да се сећање сачува. Уочава се и њихова шира идеја да се „идеални модел” народних особина (за које се веровало да су биле пресудне за српске победе) не препусти заборава (Šarenc 2014, 173). Такође, наслеђе ратовања од 1914. до 1918. године било је важно и у билатералним и мултилатералним односима у међуратном периоду. У овом контексту, посебно место Велики рат и Солунски фронт имају у француско-српским (југословенским) односима – идеји „братства по оружју” и „вечитог пријатељства” (Kolaković 2018a, 83–106). О овоме сведочи и говор грофа де Дампјера, некадашњег ратника и

француског посланика у Београду 1935. године који каже: „Пријатељство између Југославије и Француске за нас је као једна верска догма! [...] ако још једном будемо приморани да мач истргнемо ми ћемо га истргнути за онај исти идеал за који су пали славни ратници” (Šarenc 2014, 175).

О СОЛУНСКОМ ФРОНТУ У МАТИЦИ И ДИЈАСПОРИ НАКОН ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

Сећање на Солунски фронт у српском друштву преношено је и након 1945, али је нова комунистичка власт у први план ставила догађаје Другог светског рата, братство-јединство и новог југословенског грађанина. Напуштен је највећи део церемонија посвећених догађајима 1914–1918, поједине теме нису научно проучаване, а годишњице партизанског покрета су стављане у први план. Заборављању Великог рата, а тиме и Солунског фронта, допринео је смањен број преживелих бивших војника и официра, као и уништавање и уклањање споменика српским династијама и ратницима (на пр. уклањање споменика војводи Степи Степановићу из центра Чачка) (Šarenc 2014, 242). Ипак, годишњице су биле прилика да култура сећања на српске борце са Солунског фронта повремено оживи. Сећање на Први светски рат у другој половини 20. века утапано је у сећање на погинуле у оба светска рата и идеолошки обликовало према матрици социјалистичке Југославије.

Сећања су ипак преношена чему је помагала писана реч – књижевност и уметност. Оживљавање сећања на Велики рат међу Србима започело је, као и у већини некадашњих земаља учесница, у време пола века од догађаја. Крф и Зејтинлик су била посебно значајна места сећања у СФРЈ. Поводом обележавања 50-годишњице пробоја Солунског фронта државна делегација СФРЈ коју су предводили Велибор Љујић, потпредседник Извршног већа Србије и Милутин Богосављевић, члан управе Удружења носилаца Албанске споменице (Damjanović 1971, 119). Публикована су дела као што је *Голгота и васкрс Србије* (1971) у којима су сакупљене слике ратних епизода. На основу записаних сећања, на пример: *Солунци говоре* (Ђурић 1978), настала је и позоришна представа извођена у Народном позоришту. Тема Великог рата и Солунског фронта

у комуникативном памћењу преносила се и у сферу уметности. Продрла је и на филм, као што је пример култног остварења *Марш на Дрину* редитеља Жике Митровића (Šarenac 2014, 245–247). Упоредо су и књижевна дела, као *Време смрти* Добрице Ћосића, доприносила да сећање опстане. Иако се стварала слика српског војника – Солунца као идеал, ипак су са државног, односно партијског нивоа, сећања обликована према потребама културних и образовних политика система. Колико је несистематично и компликовано било подизање меморијала и споменика који би се односили само на Велики рат, сведочи случај подизања Споменика браниоцима Београда, који је након низа проблема, различитих ставова и мишљења, уместо 1985. године свечано откривен тек три године касније – 15. септембра 1988. године (Ristović 1988, 3). Интересантно је да се споменик није посматрао само као сећање на браниоце већ и на ослободиоце Београда, као и да је отворен у време обележавања датума пробоја Солунског фронта, што је и прилог слике конфузије у државним политикама сећања. Тек у освит распада бивше Југославије, написан је и већи број књига које су настојале да осветле везу између предака и потомака, на пример: *Жене – Солунци говоре*, *Солунци и потомци Породице Солунаца* и др (Ђурић 1987; Marković 1987).

У периоду након 1945. године међу српском политичком емиграцијом негован је култ сећања на Велики рат, при чему је Солунски фронт имао посебно место. На окупљањима српске дијаспоре у Швајцарској, Француској, Великој Британији и Сједињеним Америчким Државама организована су предавања и приредбе, као начин неговања идентитета, посебно код оних који су се рађали далеко од матице. Понекад су штампане и пригодне публикације, међу којима се по значају издвајају сећања учесника. Тако је, на пример, у српској читаоници Катарина Јовановић у Цириху артиљеријски пуковник Михаило Радовановић, који је након 1945. године живео у Швајцарској, одржао предавање „О Солунском фронту и пробоју 1918 – поводом 40 годишњице” 1958. године (Radovanović 1958). Десет година касније, поводом педесете годишњице пробоја Солунског фронта, у Берну, су штампана сећања са Солунског фронта генералштабног бригадног генерала Тодора К. Милића и пуковника Стојадина Т. Миленковића. Аутори су истакли у

уводном делу да немају великих научних претензија већ да су се одлучили да: „успомене, које из наших душа вичу на сав глас [...] да их изнесемо на туђинско светло за данашњу генерацију српског народа, која је, по својој и несрећи целога народа, остала необавештена о овој славној прошлости” (Milićević i Milenković 1969, 8). За њих су успомене „капитал који држи на ногама сав савестан српски народ да преброди и ову тешку кризу у којој се сада налази, у очекивању, да његова звезда поново засине и да попут Пробоја Солунског фронта 1918. године, нови Солунци подигну барјак слободе и докажу да су верни потомци Солунаца из славне 1918. године” (Milićević i Milenković 1969, 8). Српска политичка емиграција оживљавањем сећања на Солунски фронт, није само баштинила традицију Великог рата, већ се борила и против новог режима у Југославији.

Посебно је битно да нам Милић и Миленковић пружају слику односа према местима сећања на Солунски фронт педесет година касније, они пишу: „Данас, преостали број ветерана, у земљи и изгнанству, преживљује своје последње дане, најчешће непознати и заборављени. Грбови оних, који су положили своје животе у борбама на Солунском фронту и целом балканском бојишту током 1916, 1917 и 1918, данас су или преорани, или обрасли травом и коровом, а крстови поломљени и све заравњено са земљом. Многа значајна места на овоме фронту, данас су исчезла са географске карте; многа елинизирана, многа добила режимска имена. Многи бивши становници са просторије овога војишта: Турци исељени, Јевреји под немачком окупацијом истребљени, а славно Косово, Призрен и Пећ – албанизирани. Кајмакчалан и Могленске планине данас су скоро неприступачне. Али, ова два планинска масива стоје још увек на истим местима. Они пркосе свим непријатељима српског народа и потсећају све Србе, да ако желе да српски народ живи у слободи, следују славне примере Солунских витезова и носе пошту и захвалност према њима у својим срцима” (Milićević i Milenković 1969, 79–80). Све до сада поменуто указује, мада су потребна и додатна истраживања, да се сећање на догађаје на Солунском фронту у периоду до распада Југославије 90-тих година 20. века у већој

мери очувало ван Србије – међу дијаспором – а у Србији међу још понеким живим борцем и њиховим потомцима.

Напуштање југословенства као националног опредељења и враћање на српство, генерације српских грађана окренуло је ка откривању заборављене историје Великог рата. Тада су делом у сећању „васкрсле” српске војводе, полако се „појављивали” владари из династије Карађорђевић, међутим, није се систематски и стручно радило на неговању културе сећања. Процес превредновања традиција Великог рата укључио је политичаре (Слободан Милошевић, председник Републике Србије примио је солунске ратнике маја 1989. године), књиге су доживеле нова издања, популаризована су локална места сећања (Šarenc 2014, 259–260). Након распада Југославије, крајем 20. века појавиле су се и књиге публицистичког типа, без великих академских амбиција и богате цитатима речи сведока догађаја на солунском ратишту, као што је на пример књига *Напред у отаџбину Пробој солунског фронта* (Živulović 1998). Тада су се под окриљем ратова на простору бивше Југославије догађаји Великог рата, а у оквиру њих и Солунски фронт, уклапали у матрице национализма и лажног патриотизма, а њихова кључна идентитетска улога брисана. Ипак, напуштање јубилеја везаних за партизански покрет и догађаје Другог светског рата, створио се простор да се идентитетски узорци из прошлости траже у догађајима славних битака Првог светског рата, повлачењу преко Албаније и пробоју Солунског фронта.

СТОГОДИШЊИЦА ВЕЛИКОГ РАТА: ОБНОВЉЕНО СЕЋАЊЕ

У Србији сећање на борце и Солунски фронт баштинило је, а и данас то чини, удружење Савез потомака ратника Србије 1912–1920. Приликом обележавања 100-годишњице посебну пажњу посветио је личној вези између догађаја из прошлости и савременика, што је тренд и у савременим политикама сећања у европским земљама. Пројекат *Албум сећања на наше претке из Првог светског рата* круна је активности поменутог удружења. Фотографије, аутобиографски списи, писма, разгледнице и друга документа од историјског значаја као сведочанства догађаја прикупљена су и доступна на Интернету. „Наша је

историјска одговорност и задатак промовисање културног наслеђа српског народа, као незаменљивог сегмента културне баштине европских народа. Као таква српска историја и култура је равноправни члан европске и светске историје и културе, а српски народ један од најтужнијих сведока страховитог страдања учесника у Првом светском рату. Заслуге српске војске и многих појединаца за завршетак рата су огромне, а жртве које је поднео српски народ заслужују сећање” писало је у позиву које је Удружење упутило грађанима у настојању да дође до докумената, фотографија и списка (Šarenc 2014). Буђење културе сећања на Велики рат у Србији делом је заслуга поменутог удружења. Кључно је буђење приватне иницијативе и оживљавање „малих” – личних породичних историја (Kolaković 2018b, 37–58). Трагање за прецима у рату утицало је да се стиче ново знање о славном Церу, Колубари или Кајмакчалану, повлачењу албанским беспућима, опоравку на Крфу, страдању у дубинама Плаве гробнице или у напорима за пробој Солунског фронта.

Осцилације у неговању културе сећања на Солунски фронт уочене су у време обележавања стогодишњице Великог рата. Ипак, када се пореде сећања на поједине догађаје из ратног доба (на пример почетак рата, повлачење преко Албаније, однос савезника према Србији и Солунски фронт) не постоје значајнија одступања. У њиховом превазилажењу битна је улога професионалаца који проучавају прошлост. Српска историографија била је веома плодна у периоду од 2014. године. Вођена је „борба” и са исполитизованим ставовима око Сарајевског атентата, који је био само повод али не и узрок рата (Вјелажас 2014; Вјелажас 2015, 21), написана капитална синтеза Србија у Великом рату 1914–1918 (Radojević i Dimić 2014), а по први пут је анализиран и однос сила Антанте и одбране Србије 1915. године (Ković 2016). Историографија је успела да по први пут осветли неке аспекте рата, међу којима је и тема културе сећања. У контексту теме сећања на догађаје Солунског фронта посебно је битно публиковање једног дела сећања Луја Франше д’Епера (D’Eperre 2018). Све наведено је посебно значајно јер само научна објективност омогућава тзв. „демократизацију” друштвеног памћења.

Кључни оквир формирања перцепција о Великом рату (а у оквиру овога и Солунском фронту) стварају државне политике. Израду плана државних активности и расподеле новца за обележавање 100-годишњице Великог рата у Србији преузело је Министарство културе и информисања уз Одбор за обележавање стогодишњице Првог светског рата. Ипак план је био нејасан и непрецизан, а и није се ни спровео до краја. На пример, сајт „Србија памти” био је замишљен као главно информативно средство, али је у току 2016. године престао да постоји (Kolaković i Trailović 2016, 263–281). Ипак, под окриљем државе одржан је низ манифестација комеморативне природе, обнова споменика, уређење војничких гробља, организоване су националне и међународне конференције, публиковане су научне и научно-популарне монографије, одигране су представе, снимани документарни и играни филмови (Kolaković 2018b, 42–44, 48–50). Историчари и њихове публикације имају утицај на обликовање памћења о Великом рату, међутим, у ери масовних комуникација и нових технологија интернет, електронски медији и филмови су бржи преносиоци знања о прошлости. Стога је утисак како је у Србији ипак обновљено интересовање за догађаје Великог рата и увећана свест о њиховом значају за национални идентитет.

ЗАКЉУЧАК

Стогодишњица Великог рата истакла је потребу за неговањем културе сећања у смислу националних *места сећања* како их је дефинисао Пјер Нора. Ипак, место историје и културе сећања у савременом свету и даље су предмет већег броја анализа и спорења. Хобсбаум пише да су у пракси постојала само три критеријума по којима је један народ могао јасно да се одреди као нација, а као први препознаје историјску повезаност са постојећом државом или оном са извесном трајношћу и прошлошћу (Hobsbaum 1996, 46). Више је аргумената за проучавање и неговање друштвеног памћења. Поред утицаја друштвеног памћења на изградњу идентитета, један од битних јесте и обновљено вредновање културних фактора историје од 11. септембра 2001. године (Katroga 2011, 281). Учесталим позивима *на окретање будућности* и

суочавање с прошлошћу друштвено памћење се доводи у кризу и анулира се потреба за сећањем. Поред наведеног, посебно на примеру Великог рата, увиђамо да се историјске чињенице случајно или намерно интерпретирају на нове начине или изнова преиспитују. Стога је улога професионалаца кључна у креирању културних политика и пут за неговање културе сећања. Значајна улога медија и интернета као посредника у систему културе и примени културних политика, утицала је да и улога појединаца постане битан елемент формирања сећања.

Анализа наратива и културних политика указује на континуитет дисконтинуитета колективног сећања Срба на догађаје Великог рата, а посебно догађаја повезаних са Солунским фронтом. Неразвијене културне политике и југословенство утицали су на замагљене представе о догађајима 1914–1918. године. Већ је и у време Краљевине Југославије долазило до заборављања, а касније су повезивана сећања два светска рата. Солунским борцима заједно са онима из НОБ-а указиване су почастима приликом обележавања тзв. годишњица великих датума. На основу доступних извора може се закључити да је дијаспора сећање на Солунски фронт и остале догађаје Великог рата посебно неговала. Обележавање стогодишњице Великог рата утицало је и да Солунски фронт оживи у националном сећању Срба. Поред предавања и књига историчара, изложби и документарних филмова, научних конференција, мемоара, сачуваних прича сведока догађаја и њихових потомака, као и уметничке перцепције исказане кроз филм, серије, представе и изложбе, сећање се данас преноси и путем медија (штампа, радио, телевизија, интернет), чиме је примећена и значајна улога приватне иницијативе.

Променљив однос српског друштва и државе према сећању на Велики рат, који је пролазио фазе заборава и сећања у протеклих сто година потребно је напустити. Обележавање стогодишњице указао је на потребу континуиране бриге о култури сећања као битном фактору у креирању идентитета и представа о садашњости. Сећање је, као што је стогодишњица примирја у Великом рату показала, битно и у билатералним и мултилатералним односима између држава. Неговање културе сећања на догађаје упамћене као период херојства, највећег страдања и савезништва у Великом рату уклањањем

стереотипних представа о Србима, које су доминантне од распада бивше Југославије, може бити посредни чинилац у новој промоцији Србије и репозиционирању Србије у међународним односима.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Asman, Jan. 2011. *Kultura pamćenja*. Beograd: Prosveta.
- Bjelajac, Mile. 2014. *1914–2014: zašto revizija? Stare i nove kontraverze o uzrocima Prvog svetskog rata*. Beograd: Medija centar Odbрана.
- Bjelajac, Mile. 2015. „Neprekinuta diskusija o Balkanu kao uzročniku Prvog svetskog rata.” U *Prvi svetski rat Srbija, Balkan i Velike sile*, ur. Slobodan Rudić i Miljan Milkić, 14–29. Beograd: Istorijski institut, Institut za strategijska istraživanja.
- Damjanović, Nikola (ur.). 1971. *Golgota i vaskrs Srbije*. Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod, Udruženje nosilaca albanske spomenice 1915–1916.
- D’Eperе, Luj Franše. 2018. *Memoari Solunski front, Srbija, Balkan*. Novi Sad: Prometej.
- De Mondezir, Pijeron. 1936. *Albanska golgota: uspomene i ratne slike*. Beograd: Prosveta.
- Đukić, Vesna. *(Ka)Ko smo? Studije kulture pamćenja i politike identiteta u Srbiji*. Beograd: Institut za pozorište, film, radio i televiziju Fakultet dramskih umetnosti.
- Đurić, Antonije. 1978. *Solunci govore*. Gornji Milanovac: Kulturni centar.
- Đurić, Antonije. 1987. *Žene – Solunci govore*. Beograd: Književne novine.
- Hobsbaum, Erik. 1996. *Nacije i nacionalizam od 1780. Program, mit, stvarnost*. Filip Višnjić: Beograd.
- Jovanović, Bojan. 2014. *Pamćenje i samozaborav*. Novi Sad: Orpheys.

- Katroga, Fernando. 2011. *Istorija, vreme i pamćenje*. Beograd: CLIO.
- Ković, Miloš. 2016. *Jedini put. Sile Antante i odbrana Srbije 1915. godine*. Beograd: Filip Višnjić.
- Kolaković, Aleksandra, i Dragan Trailović. 2016. „Srpska golgota: istorija i kultura sećanja.” U *Vek srpske golgote (1915–2015)*, III – Društvene nauke, 263–281. Kosovska Mitrovica: Filozofski fakultet.
- Kolaković, Aleksandra. 2018a. “La France et la Grande Guerre dans la memoire serbe.” U ur. Kolaković Aleksandra, posebno izdanje, *Srpska politička misao*: 83–106.
- Kolaković, Aleksandra. 2018b. „Sećanje na Veliki rat i nacionalni identitet Srba”. U *Nacionalni identitet i etnički odnosi*, tematski zbornik knjiga 6, ur. Nada Raduški, 37–58. Beograd: Institut za političke studije.
- Lajbenšperger, Nenad, i Đorđe Mamula, 2014. „Spomenici Prvom svetskom ratu između države, zakona i pojedinca – nekoliko zapazanja i primera.” *Srpske studije* 5: 207–221.
- La Patrie Serbe*, t. I, du 20 octobre 1916 à fin décembre 1917.
- La Patrie Serbe*, t. II, du 1er janvier a fin decembre 1918.
- Manojlović Pintar, Olga. 2014. Arheologija sećanja. *Spomenici i identiteti u Srbiji 1918–1989*. Beograd: Udruženje za društvenu istoriju, Čigoja štampa.
- Marković, P. J. 1920. *Iz minulih dana Uspomene iz 1915., 1916., 1917. i 1918. godine*. Beograd: Štamparska radionica Ministarstva Vojnog i Mornarice.
- Marković, Žika. 1987. *Solunci i potomci Porodice Solunaca*. Beograd: Nova Knjiga.
- Milićević, Todor K. i Stojadin T. Milenković. 1969. *Proboj Solunskog fronta i balkanski manevar*. Bern, Švajcarska.
- Mitrović, Andrej. 2008. *Kultura i istorija*. Beograd: Arhipelag.

- Nora, Pierre. 1996. "Preface to English Language Edition: From *Lieux de memoire* to *Realms of Memory*." In: *Realms of Memory: Rethinking the French Past* ed. Pierre Nora, New York: Columbia University Press. Last accessed on 22nd of December 2019. http://faculty.smu.edu/bwheeler/Joan_of_Arc/OLR/03_PierreNora_LieuxdeMemoire.pdf
- Pešić, Novica, Vidoje Golubović i Predrag Pavlović. 2015. *Milunka Savić: vitez Karađorđeve zvezde i Legije časti*, Novi Sad: Prometej, RTS.
- Radovanović, Mihailo. 1958. *O Solunskom frontu i probouju 1918*. Zurich: Srpska čitaonica i knjižarnica Katarina Jovanović.
- Radojević, Mira i Ljubodrag Dimić. 2014. *Srbija u Velikom ratu (1914–1918)*. Beograd: SKZ.
- Ristović, Ljubiša. 1988. „Spomenik braniocima Beograda 1915. godine.” *Politika*, 2. oktobar 1988: 13.
- Skoko, Savo, i Petar Opačić. 1985. *Vojvoda Stepa Stepanović*. Beograd: BIGZ.
- Stojić, Biljana. 2018. „Dobrovoljački glasnik (1928–1941) – zastupnik prava dobrovoljaca iz Velikog rata.” U *Dobrovoljci u Velikom ratu 1914–1918*, 347–372. Beograd: Institut za strategijska istraživanja, Matica srpska, Istorijski institut.
- Šarenac, Danilo. 2014. *Top, vojnik i sećanje. Prvi svetski rat i Srbija 1914–2009*. Beograd: Institut za savremenu istoriju. Poslednji pristup 7. oktobra 2019. godine. <http://славним-прецима.срб/>
- Živulović, Žika. 1998. *Napred u otadžbinu Proboj solunskog fronta*. Beograd: Kolorpres.

Aleksandra Kolaković*

Institute for Political Studies

**THE SALONICA FRONT AND THE SERBS: BETWEEN
ABANDONATION AND THE PLACE OF NATIONAL
REMEMBRANCE**

Resume

In Serbia, the Great War (1914–1918) and the Salonica Front are typically associated with a powerful image in collective memory. Therefore, it is very important to examine the veracity and origin of mental images, which may be formed under the influence of historians, publications, history textbooks, state policy, politicians, artists, newspapers and social networks. This paper aims to explore the ways the war is remembered in Serbia and its self-perception through public commemoration. The aim is to throw light on the role and importance of historical knowledge, as well as, the social role of marking the 100th anniversary of the Great War and particularly the Salonica Front. The final aim is to devise recommendations on how to create objective representations of the past and to shape their influence on the society we are living.

Underdeveloped cultural policy and the Yugoslav idea influenced on the blurred perceptions of events from 1914 to 1918. Salonica's warriors have been already forgotten in the Kingdom of Yugoslavia, and later the memories of the two world wars were tied up in socialist Yugoslavia. Serbian Diaspora cherished the memory of the Salonica front and the other events of the Great War. The main features of the place of the Salonica front in the Serbian national memory were being disremembered and neglecting the culture of remembrance, as well as identity. The centenary stressed the importance of continuous care about the culture of remembrance as an important factor in creating identity and consciousness about the present.

In the case of the Great War, we recognize that the historical facts interpreted in new ways. Therefore, the role of professionals

* E-mail address: aleksandra.kolakovic@ips.ac.rs.

is crucial in creation of cultural policies and the raising path of the culture of remembrance in Serbian society. The important role of media and the Internet in implementation of the cultural policies contributed that the role of individuals becomes an essential element in the formation of the memories on the Salonica front. Remembering is also important in bilateral and multilateral relations between states. Culture of remembrance on the events remembered as a period of heroism, the greatest suffering and alliances in the Great War removes the stereotypical images of the Serbs, who were dominant from the dissolution of the former Yugoslavia, and also remembering on Salonica front could be an indirect factor in the repositioning of Serbia in international relations.

Keywords: Great War (1914–1918), Salonica Front, Serbia, Serbs, identity, culture of remembrance, cultural policy

* Овај рад је примљен 30. априла 2020. године, а прихваћен на састанку Редакције 4. јуна 2020. године.